

УДК 343.

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.41>**Леся Гусар,**

канд. юрид. наук,

доцент кафедри кримінального права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

БІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЧЕЗАРЕ ЛОМБРОЗО

Чезаре Ломброзо увійшов в історію як автор теорії про біологічний нахил людей до вчинення злочинів. У статті проаналізовано сутність його наукових поглядів, основи біологічної концепції, витоки антропологічного підходу до вивчення злочинця, доктринальні положення ломброзіанства та значення його праці для розвитку кримінології. За Ч. Ломброзо, причини злочинності лежать не в суспільних умовах, а в самому злочинці, у його біологічних і расових особливостях, а серед людства завжди є певна кількість людей, яким судилося від народження бути злочинцями. Дослідник відкрив тип «природженого злочинця», якого легко виявити за певними фізіологічними ознаками «стигмами». Матеріальні умови, суспільне становище не відіграють ніякої ролі.

На сучасному етапі актуалізація вчення Ч. Ломброзо зумовлена невирішеними питаннями ідеології покарання. У мисленні сучасних практиків пенітенціарної системи найважливіші зміни полягають як раз у відсутності реабілітаційних намірів, а те, що ув'язнені роблять у своїх одиночних камерах, нікого не хвилює, державу цікавить їх повна ізоляція. У цьому контексті варто було б вказати на вельми цікавий момент, який можна використовувати у дискусії щодо другого життя концепції природженого злочинця в умовах глобалізованого суспільства. У багатьох сучасних крайніх погляди на покарання пов'язуються не з виправленням, а саме з безпекою суспільства, де управління злочинця грає роль інструменту, але ніяк не мети. Із позиції сучасної науки багато положень та висновків Ч. Ломброзо, чи то кримінальна антропологія, соціологія або психологія, є дискусійними, його роботи містять досить спірні судження, часом професор судової медицини висловлює зовсім відверті расистські ідеї і відстоює шовіністські погляди. Тим не менше праці Ч. Ломброзо – це багатий матеріал, що базується на систематизації масштабної кількості даних, завдяки чому його роботи й досі актуальні. Він опублікував понад чотириста книг і статей із різних питань, у тому числі з психіатрії, антропології, соціальних та політичних питань розвитку та функціонування Італії.

Ключові слова: злочинність, природжений злочинець, причини злочинності, біологічні характеристики, внутрішні та зовнішні стигми.

Постановка проблеми. Мабуть, немає більше складного й суперечливого явища у сучасному суспільстві, ніж злочинність. Дана проблема стара, як світ, у якому живе людина, і пошук її вирішення почався давно, ще до нашої ери. Проте вказана проблематика залишається не розв'язаною й досі, у двадцять першому столітті.

Чезаре Ломброзо увійшов в історію науки насамперед як автор теорії про біологічний нахил людей до вчинення злочинів. Спираючись на багатий практичний досвід, він одним із перших у кримінологічній практиці став застосовувати метод антропометричних вимірів: аналіз форми обличчя, розрізу очей, статури та інших фізіологічних характеристик тощо, за якими з точністю можна визначати, чи наділена людина здатністю вчиняти правопорушення. Ломброзо намагався відмежувати тогочасне суспільство від людей «природженого» злочинного типу, які є правопорушниками в силу свого генофонду, але ніяк не впливу навколишнього середовища та соці-

уму. Однак такі відірвані від реальності, хоча й добре науково обґрунтовані масою емпіричного матеріалу висновки не знайшли свого підтвердження та були розкритиковані сучасниками Ч. Ломброзо. Незважаючи на це, багато із дослідників стали прибічниками ломброзіанства, взявши від нього за основу раціональне зерно про необхідність виявлення певних психолого-фізіологічних ознак у індивідів, що характеризують їхню здатність до вчинення правопорушень.

Аналіз основних досліджень. Окремі ракурси наукових поглядів Ч. Ломброзо розглядалися у працях: В. В. Беда, В. Л. Василюєва, А. К. Вульфферта, А. А. Герцензона, Д. Н. Зернова, М. І. Єнікеєва, С. М. Іншакова, А. Г. Ковалева, М. В. Костицького, А. Ф. Лазурського, В. В. Лунєєва, П. І. Люблінського, А. Д. Марголіна, Б. С. Нікіфорова, І. Г. Оршанського, Н. І. Пов'якель, А. Р. Ратінова, Ф. М. Решетнікова, П. Н. Тарновської, Л. Шейніс, М. Штереншіс, А. Є. Щербака, В. В. Язєва та інших вчених.

Постановка завдання. Для розуміння концепцій, тверджень та правових припущень, які створив, удосконалив та розвинув Ч. Ломброзо, необхідне науково обґрунтоване дослідження його творчої спадщини, її ґрунтовний аналіз. Отже, **мета статті** – теоретичне дослідження проблематики ломбродіанства, еволюції наукових поглядів Ч. Ломброзо, наслідків його наукової діяльності для розвитку науки кримінології.

Виклад основного матеріалу. «Раптово, якось ранком похмурого грудневого дня, я виявив на черепі каторжника цілу серію ненормальностей <...> аналогічних тим, які є у нижчих хребетних. При виді цих дивних ненормальностей як ніби яскраве світло освітлює темну рівнину до самого горизонту – і я усвідомив, що проблема сутності та походження злочинців була призначена для мене» [1, с. 2]. Це слова Чезаре Ломброзо, одного із найвідоміших кримінологів 19 століття, який створив у науці новий кримінально-антропологічний напрям наукових досліджень. Останній зводився до введення у кримінологію методу власного досвіду та спостереження, а центром вивчення стала особистість злочинця.

Варто зазначити, що результати наукових праць Ч. Ломброзо ґрунтуються на численних наукових дослідженнях, зокрема, 383 черепів померлих, 3 839 черепів живих людей, опитуваннях більше 25 тисяч злочинців та порівнянні отриманих емпіричних даних із інформацією про добропорядних громадян. Згідно з його гіпотезою, злочинцями не стають, а народжуються, адже кримінальні нахили є не що інше, як наша «спадщина» від тварин. Причиною такого висновку стало те, що більшість із обстежених Ч. Ломброзо злочинців тією чи іншою мірою мали такі риси обличчя, як приплюснутий ніс, низьке чоло, близько посажені очі, що характерне для первісної людини.

Мало хто знає, що авторство сучасного поліграфа належить саме Ч. Ломброзо. Праобраз вказаного прибору називався гідросфігмометр, за його допомогою вимірювали артеріальний тиск і пульс у злочинців та намагалися визначити реакцію підозрюваних на питання, що ставилися, чи фотографії, що демонструвалися під час допитів [2, с. 35].

У центр своїх досліджень Ч. Ломброзо поставив злочинця із закликком «вивчайте особистість цього злочинця – вивчайте не абстрактно, не в тиші вашого кабінету, не з книжок і теорій, а в самому житті: у в'язницях, лікарнях, у поліцейських відділках, у нічліжних будинках, серед злочинних товариств і згай, в колі волоцюг та повій, алкоголіків і душевнохворих, в обстановці

їхнього життя, в умовах їх матеріального існування. Тоді ви зрозумієте, що злочин – не випадкове явище і не продукт «злої волі», а цілком природний <...> Злочинець – істота особлива, відмінна від інших людей, це своєрідний антропологічний тип, який збуджується до злочину в силу множинних властивостей і особливостей своєї організації. Тому і злочин у людському суспільстві також природний, як у всьому органічному світі. Вчинюють злочин і рослини, які вбивають і поїдають комах, тварини обманюють, крадуть, розбійничають і грабують, вбивають і пожирають одна одну» [1, с. 16].

Ч. Ломброзо відкрив тип «природженого злочинця», якого легко виявити за певними фізіологічними ознаками – «стигмами»: формою черепа, рисами обличчя, зморшками – і за низкою психологічних властивостей (наприклад, нечутливість до болю), що, по суті, являють собою особливу расу, породу людей, кожному з яких від народження зумовлено перетворитися на небезпечного злочинця.

Основні ідеї ломбродіанської теорії сконцентровані у книзі Ч. Ломброзо «Злочинна людина». Він стверджував, що причини злочинності лежать не в суспільних умовах, а в самому злочинці, у його біологічних і расових особливостях, а серед людства завжди є певна кількість індивідів, яким судилося від народження бути злочинцями.

Злочинцем не стають, стверджував Ч. Ломброзо, ним народжуються. Він виділяв чотири можливі джерела «вродженої злочинності»:

а) анатомічні особливості; б) фізіологічні, психологічні властивості індивіда; в) наявність у нього атавістичних рис первісної людини-дикуна; г) епілепсія і «моральне втручання».

Злочин – таке ж явище, «як зачаття, народження, смерть, психічні хвороби; причини злочинів закладені в самій біологічній природі людини; головне місце повинно посідати не діяння, а діяч – злочинець, його потрібно вивчати, застосовуючи відповідні методи виміру» [1, с. 2]. Підкреслюючи «натуральну» природу злочинності, Ч. Ломброзо стверджував, що злочини властиві не тільки людям, а й тваринам і навіть рослинам. «Злочинці – це двоногі тигри серед людей, хижаки, що не можуть пристосуватися до звичайних людських умов і за своїми психофізичними якостями здатні лише вбивати, грабувати і чинити насилля» [1, с. 69]. Матеріальні умови, суспільне становище не відіграють ніякої ролі у формуванні злочинності або ж їхня роль другорядна. «Існують люті лиходії серед королів і багатіїв та, навпаки, чесні люди серед бідняків», а тому вся проблема злочин-

ності спирається на особистість злочинця, його психічні та фізичні особливості. І як тигра не можливо перетворити на домашню тварину, так і злочинця не можна виправити.

Оскільки природжений злочинець, за Ч. Ломброзо, рано чи пізно повинен скоїти злочин, то немає потреби цього моменту чекати: їх варто нещадно знищувати чи принаймні ізолювати. Судити їх зовсім безглуздо.

Ч. Ломброзо намагався підкріпити свої доводи численними матеріалами кримінальної статистики, що розробила з дрібними деталями десятки ознак: аномалії черепа, мозку, нутрощів, особливості росту, ваги, голови, вух, носа, рота, зубів, волосся, температури тіла, пристрастей, жорстокості, моральних почуттів, освіти, жаргону, татування особи тощо. Багато уваги у своїх працях Ч. Ломброзо приділив доведенню існування особливих рас, що пізніше використали німецькі та американські фашисти як «наукову базу» для кримінально-правової дискримінації цілих народів. «Ми повинні, – писав Ч. Ломброзо, – відмовитися від сучасного сентиментального ставлення до злочинця, яким заражені всі наші криміналісти. Вища раса завжди витісняє і винищує нижчу – такий закон розвитку людства. Де йдеться про порятунок вищої раси, там не може бути місця для жалості» [1, с. 164].

Спочатку Ч. Ломброзо вважав основою злочину атавізм. У 1884 році у третьому виданні «Злочинна людина» він разом з атавізмом до причин злочинів відніс хворобу, тісно пов'язавши його із патологічним станом організму, вважаючи основою останнього епілепсію і моральне божевілья.

У вченні про природженого злочинця останньому дослідник надав від народження властиві певні клейма – стигмати.

Зовнішні стигмати: відхилення розміру голови від типу, властивого расі; надмірні розміри щелеп та вилиць; асиметрія обличчя; занадто малий або великий розмір вух, що стирчать як у шимпанзе; ніс плоский – у злодіїв або гострий – у вбивць; велика кількість різноманітних, передчасних зморшок; дефекти грудної клітини; надмірна довжина рук, зайве число пальців тощо.

Про окремих злочинців він писав: «Як правило, злодіям властиві рухливість рук і обличчя, невеличкі, рухливі, неспокійні, найчастіше косі очі. Звичні вбивці мають холодні, скляні очі, нерухомі й іноді наповнені кров'ю, щелепи сильні, вилиці широкі, ікла добре розвинуті» [1, с. 43].

Внутрішні стигмати: знижена чутливість до болю; підвищена гострота слуху, нюху; велика моторність; підвищена сила лівих кінцівок; відсутність каяття або мук сумління;

цинізм, зрадництво, жорстокість, марнославство, мстивість, лінощі; любов до оргій і азартних ігор; поширеність татуїровок, особлива мова «арго».

Наведені стигмати були піддані критиці, внаслідок якої було доведено, що, з одного боку, вони виявилися в багатьох людей, у тому числі у видатних державних діячів, з іншого – у книзі Моргана «Стародавнє суспільство» було показано, що дикуни не мають тих рис, які науковець знайшов у злочинців.

Згодом Ч. Ломброзо трохи пом'якшує свою теорію «природженого злочинця», підкреслюючи, що злочин – це не тільки продукт природжених властивостей людини, але і поєднання біологічних і соціальних причин [1, с. 58].

У написаній пізніше книзі «Злочин, причини та лікувальні заходи» етіології злочинності приділено значно більше уваги. Ч. Ломброзо досліджує тут найрізноманітніші фактори злочинності: метеорологічні і кліматичні, орографічні, расові, соціальні тощо. У числі соціальних чинників вчений розглядає вплив цивілізації, преси, імміграції, харчування, алкоголізму, освіти, бідності, багатства, релігії, виховання. Дуже докладно аналізуються «індивідуальні чинники». І хоча загальна концепція Ч. Ломброзо залишилася незмінною, він все ж таки «пом'якшив» її, більш широко розглядаючи вплив на злочинність поєднання біологічних і соціальних факторів, але основна теза про біологічну природу злочину була повністю збережена.

Розглядаючи біологію і психологію «природженого злочинця», Ч. Ломброзо в певній послідовності характеризує пристрасті, афекти, моральні почуття, інтелект, жаргон, жести, татування злочинців.

Під впливом критики Ч. Ломброзо змінив свою точку зору, визнавши, що злочинець – це морально помішана людина (божевільна у сфері етики), а потім вже стверджував, що злочинець – це епілептик. Але і це не підтверджувалось: багато закоренілих злочинців не виявляли ніяких ознак епілепсії, а багато епілептиків ніколи ніяких злочинів не вчиняли [3, с. 72–78; с. 32].

Спочатку Ч. Ломброзо поділяв злочинців на три типи: убивць, злодіїв і гвалтівників. Для вбивць він вважав характерними такі антропологічні ознаки: скляні налиті кров'ю очі; великий орлиний, загнутий униз ніс; розвинені ікла, щелепи, вилиці; тонкі губи тощо. У злодіїв, на думку Ч. Ломброзо, спостерігалися особлива рухливість (зокрема, рук), маленькі блукаючі очі, зрощені брови, рідка борода, кривий, запалий, іноді кирпатий ніс тощо. Для гвалтівників характерні типові блискучі очі, а також такі риси обличчя, як

великі щелепи, роздуті губи, жіночні рухи тіла, хрипкий голос.

Ч. Ломброзо виокремлював тип «політичного злочинця», якому пібито з дитинства притаманний дух руйнування та особливі фізичні ознаки виродження. Із цією метою Ч. Ломброзо аналізував портрети відомих політичних діячів Франції: Марата, Дантона, Луїзи Мішель та інших, знаходячи в кожного із них риси дегенератизму (ненормальні вуха і надбрівні дуги, сильно виражений щелепний діаметр).

У кримінально-психологічному і соціологічному нарисі «Анархісти» Ч. Ломброзо досліджує причини виникнення анархії, позиції анархістів. Розглядаючи суть анархізму, дослідник спочатку звертається до виховання дітей, в основі якого лежить жадібність до будь-якої новизни, оскільки їх розвиток базується на всякого роду заборонах, а чому тоді дивуватися, коли в суспільстві знаходить вихід назовні насильство, що накопичувалося роками. Анархізм є не що інше, як ідея протесту душі проти неправди і несправедливості, боротьба за честь та істину.

Ч. Ломброзо розрізняє революцію та повстання. Революція, на його думку, явище повільне, підготоване, прискорене хіба що нервовим генієм або ж суспільною випадковістю. Це історичне вираження еволюції, яка рухається спокійно, але впевненими кроками, успіх їй гарантований. Керують нею зазвичай геніальні, талановиті люди, а не злочинці [4, с. 128]. Революції схожі із кризами в індивідуальному житті, адже народ, щоб стати на вищий щабель свого розвитку, повинен пройти через них. Повстання – справа рук небагатих і викликані часто мало важливими або ж локальними причинами, стаються серед нецивілізованих народів. Ч. Ломброзо стверджує, що він жодного разу не бачив анархіста, який би не був горбатим або ж кульгавим чи не з асиметричним обличчям, недоліками вимови [5, с. 23].

У книзі «Геніальність і божевілья» Ч. Ломброзо проводить паралель між великими і одержимими людьми: «Коли багато років тому, перебуваючи ніби під впливом екстазу, під час якого мені точно в дзеркалі з повною очевидністю представлялися співвідношення між геніальністю і божевільям, я за дванадцять днів написав перші розділи цієї книги, то, зізнаюся, навіть мені самому не було ясно, до яких серйозних практичних висновків може привести створена мною теорія» [6, с. 122].

Дослідник вказує на фізичну схожість геніальних людей з одержимими, вплив різних явищ на геніальність і божевілья, наводить приклади, численні свідчення медичного характеру про наявність у ряду митців

психічних відхилень, а також описує спеціальні особливості геніальних людей, що страждали водночас і божевільям.

Зокрема, деякі із таких особистостей виявляли неприродний ранній розвиток. Так, наприклад, Ампер у 13 років уже був добрим математиком, а Паскаль в 10 років вигадав теорію акустики. Багато хто з них сильно зловживали наркотичними речовинами і спиртними напоями: до прикладу, Галлер поглинав величезну кількість опію, а Руссо – кави. Деякі не відчували потреби працювати спокійно в тиші свого кабінету, а постійно подорожували. Не менш часто міняли вони також і свої професії та спеціальності, ніби потужний геній їх не міг поміститися в межах однієї якої-небудь науки і цілком в ній висловитися.

Ч. Ломброзо на підставі закону про рівновагу між силою та матерією, що управляє усім світом живих істот, вивів й інші, більш дивні аналогії: наприклад, сивина і облісіння, худоба тіла, а також погана м'язова і статева діяльність, які властиві всім божевільним, дуже часто трапляються й у великих мислителів. Блідість завжди вважалася приналежністю і навіть прикрасою великих людей. Крім того, мислителям нарівні з божевільними властиві постійне переповнення мозку кров'ю (гіперемія), сильний жар у голові й охолодження кінцівок, схильність до гострих хвороб мозку і слабка чутливість до голоду й холоду. Про геніальних людей, так само як і про божевільних, можна сказати, що вони все життя залишаються самотніми, холодними, байдужими до обов'язків сім'янина і члена суспільства.

Оскільки злочин – це біологічне явище, то покарання не може досягти своєї кінцевої мети, а тому треба відмовитися від понять осудності і вини, моральної відповідальності. Слід застосовувати замість покарання заходи безпеки до осіб, що мають стигмати злочинця. «Час припинити жаліти злочинця, треба пожаліти і суспільство» [1, с. 184].

У ранніх роботах Ч. Ломброзо навіть пропонував скасувати інститут судів і замінити його комісією психіатрів, яка б здійснювала відповідні дослідження і робила висновки щодо належності людини до класу природжених злочинців. Згодом він відмовився від цієї ідеї, визнавши необхідність суду, і антропологам відвів роль експертів [8, с. 54].

Як писали критики, з точки зору Ч. Ломброзо, для злочинця не потрібний суд, а треба діяти за правилом «виміряв, зважив і повісив». Він гаряче підтримував широке застосування смертної кари, вислання злочинців у колонії, у малярійні місцевості на довічну каторгу за тілесні покарання; розстриг жінок за вчинені злочини – це, на його думку,

штучний відбір у суспільстві, у результаті якого повинні бути знищені звичні злочинці.

«Ми повинні, – писав Ч. Ломброзо, – відмовитися від сучасного сентиментального ставлення до злочинця: вища раса завжди пригнічує і винищує нижчу – такий закон людства. Де мова йде про порятунок вищої раси, там не може бути місця жалості» [1, с. 11].

Висновки

Важливість науково-практичного внеску у розвиток кримінологічної науки Ч. Ломброзо навряд чи варто обговорювати. Абсолютна більшість критиків його наукових праць не провели й десятої частини того обсягу досліджень, на які спирався італійський професор. Він дав потужний імпульс проведенню численних глибоких досліджень людини, яка скоює злочин на основі її психолого-фізіологічних властивостей, а його ідеї щодо ставлення до злочинця як до хворої людини були пройняті гуманізмом. Антропологічні дослідження Ч. Ломброзо лягли в основу створеного ним детектора брехні, за допомогою якого фіксували зміни циркуляції крові і констатували внутрішнє хвилювання людини, найчастіше під час проведення допитів. Чимале практичне значення мали дослідження Ч. Ломброзо у сфері графології, його описи татуювань злочинців з розкриттям їх внутрішнього змісту й досі не втратили актуальності, те саме можна сказати і про проведений ним аналіз злочинного жаргону. Як зауважив відомий німецький

кримінолог Шнайдер, на ідеї Ч. Ломброзо в багатьох державах накладено своєрідне табу, але, незважаючи на це, періодично в різних країнах з'являються його послідовники.

Список використаних джерел:

1. Ломброзо Ч. Злочинна людина / пер. з італ. Москва: Ексмо; Мідгард, 2005. 876 с.
2. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: навчальний посібник. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. 48 с.
3. Гишинский Я. І. Соціологія девіантної поведінки як спеціальна соціологічна теорія. *Соціологічні дослідження*. 1991. № 4. С. 72–78.
4. Щербак А. Е. Злочинний чоловік (вроджений злочинець – морально-схиблений – епілептик) по Ломброзо. Санкт-Петербург: тип-лит. П. І. Шмідта, 1889. 52 с.
5. Ломброзо Ч. Анархісти: кримінально-психологічний і соціологічний нарис / пер. з італ. Н. С. Житкова. Санкт-Петербург: «Думка», 1907. 138 с.
6. Ломброзо Ч. Антисемітизм і сучасна наука / пер. з італ. Є. Пархомівського. Київ: Ф. Л. Іссерліс і К, 1909. 146 с.
7. Ломброзо Ч. Геніальність і божевілля / пер. з італ. К. Тетюшевої. Москва: РИПОЛ класик, 2009. 397 с.
8. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. Москва: Издательская группа ИНФРА-М–НОРМА, 1997. 383 с.
9. Ломброзо Ч. Статева психопатія: любов у схиблених / пер. з італ. Н. П. Лейненберга. 2-е рус. вид. Одеса, 1908. 59 с.

Lesya Husar. The biological concept of Cesare Lombroso

The importance of scientific and practical contribution to the development of criminological science C. Lombroso is hardly worth discussing. The vast majority of critics of his scientific works did not conduct even a tenth of the amount of research on which the Italian professor relied.

He gave a powerful impetus to numerous in-depth studies of a person who commits a crime on the basis of its psychological and physiological properties, and his ideas about the treatment of the criminal as a sick person were imbued with humanism.

C. Lombroso's research in the field of «graphology», was of considerable practical importance, his descriptions of tattoos of criminals with the disclosure of their internal meaning have not lost their relevance, the same can be said, about his analysis of criminal jargon. According to the famous German criminologist Schneider, the idea of C. Lombroso is taboo in many countries, but, despite this, his followers appear periodically in different countries.

According to C. Lombroso, the causes of crime lie not in the social conditions, but in the criminals themselves, in its biological and racial characteristics, and among humanity there is always a certain number of people, who are destined to be offenders from birth. The researcher discovered the type of innocent offender, which is easily detected by certain physiological features of «stigma».

Considering the biology and psychology of the «born criminal», C. Lombroso in a certain sequence characterizes the passions, emotions, moral feelings, intelligence, jargon, gestures, tattoos of criminals.

From the standpoint of modern science, many of Lombroso's propositions and conclusions, whether criminal anthropology, sociology or psychology, are debatable, his work contains quite controversial judgments, sometimes a professor of forensic medicine expresses outright racist ideas and chauvinist views. Nevertheless, the work of C. Lombroso is a rich material based on the systematization of large-scale data, so his work is still relevant.

Key words: causes of crime, criminal, «innate crime», biological characteristics, genius and madness.